

ФРАЗЕОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИХ ВАРІАНТІВ ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИСОКОТЕМПЕРАТУРНИХ ПРОЦЕСІВ В АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті розглядається питання про участь лексико-семантичних варіантів багатозначних дієслів англ. *burn, fire*, нім. (*ver*) *brennen (sich), feuern*, укр. *горіти* у фразеотворенні сполук із відповідним ключовим компонентом. Встановлюються структурні типи фразеологічних одиниць, щодо яких семантика досліджуваних дієслів на позначення високотемпературних процесів беруть на себе фразеотворчу функцію.

Ключові слова: фразема, фразеотворення, ключове слово, структура, семантика, багатозначність.

Багатозначна лексема бере участь у фразеотворенні “через” свої лексико-семантичні варіанти, виступаючи у цьому процесі саме у вигляді того чи іншого з лексико-семантичних варіантів, властивих їй як одиниці словникового складу мови. У нашій статті ми звертаємось до мовної інтуїції, яка дозволяє відчувати смисловий зв’язок між значенням фраземи і значенням слова, вжитого в її складі, і на цій підставі зробити висновок про використання даної семантики у даній фраземі і, отже, про відображення цієї даної лексичної семантики на фразеологічному рівні. За мету нашої розвідки ми поставили з’ясувати якою мірою відтворюються системи значень дієслів на позначення високотемпературних процесів англ. *burn, fire*, нім. (*ver*) *brennen (sich), feuern* та укр. *горіти*, коли вони використовуються як підстава фразеотворення і лежать у основі формування фразеологічних одиниць. Відповідно, ми поставили перед собою такі завдання: 1) з’ясувати які з лексико-семантичних варіантів зазначених дієслів проявляють свою активність у фразеотворенні, беручи участь у вираженні змісту останніх, а які – ні; 2) яким є структурний та функціональний характер сполук, щодо яких окремо взяті лексико-семантичні варіанти беруть на себе фразеотворчу функцію.

Актуальність такого дослідження полягає у важливості розробки проблеми характеру семантичних взаємовідношень між одиницями лексичного та фразеологічного рівнів мови, що є однією з давно поставлених, але й досі важливих у теоретичній фразеології (тут необхідно згадати праці І.О. Мельчука та В. М. Телії) [9, 73-80; 13, 502-503].

За об’єкт нашого дослідження ми обрали англійські, німецькі та українські ідіоматичні фраземи номінативного та предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів’я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступають дієслова англ. *burn, fire*, нім. (*ver*) *brennen (sich), feuern* та укр. *горіти*. **Предметом** нашої розвідки є семантика цих дієслів, що використовуються у процесі фразеотворення.

Проаналізувавши фактичний матеріал, ми з’ясували, що спільне для досліджуваних нами дієслів вихідне значення “піддавати(ся) дії вогню, знищувати(ся) вогнем, виділяти тепло і світло” виступає як фразеотвірне у прислів’ях та приказках: англ. *burn not your house to rid of the mouse* “не треба палити свого дому, щоб позбутися миші; не жертвуй великим, щоб уникнути малої неприємності” [6, 167]; *A (the) burnt child dreads the fire* “обпікся на молоці, будеш дуги і на воду; налякана ворона куца боїться” [8, 277] (досл. “обпечена дитина вогню боїться”); нім. *was dich nicht brennt, das blase nicht* прик. “не сунься не в свою справу” [2, 103] (досл. “те, що тебе не обпалює (палить), не гаси (не задувай)”); *gebranntes Kind scheut das Feuer* “налякана ворона куца боїться” [2, 321] (“обпечена дитина вогню боїться”); укр. *коло сухого дерева и сире горить* [14, 288]; *коли Бог не годить, то й огонь не горить* [14, 39]; *на злодієві шапка горить* “той, хто почуває за собою якусь провину, своєю поведінкою мимоволі видає себе” [12, 110]. Варто зауважити, що ми виявили значну кількість прислів’їв та приказок з дієсловом *горить*, меншу з *burn* і *brennen*, і жодних із дієсловами *fire* та *feuern*.

Зазначене вихідне “вогняне” значення зустрічається й у порівняльних зворотах: англ. *burn like a match* “швидко і дотла згоріти; спалахнути порохом” [8, 115] (досл. “горіти як сірник”); нім. *brennen wie Zunder* “дуже легко, дуже добре горіти” [10] (досл. “горіти як трут”); укр. *як (наче, ніби і т.ін.) мокре (рідше мерзле) горить* “1. дуже повільно, мляво, не поспішаючи і т. ін. (робити що-небудь); 2. без бажання, неохоче, абияк, погано (робити щось); 3. повільно, погано і т. ін. (щось відбувається, проходить, робиться тощо); 4. (переважно зі словом *робота*) без затрати належних зусиль; повільний, недбалий і т. ін.” [7]; *горить, як сліпий дивизиця* [14, 343]. Найбільше компаративних сполук, в яких дієслова горіння вживаються у вихідному значення, було виявлено в українській мові, де, крім того, дієслово на позначення термічного процесу може реалізувати як об’єкт, так і суб’єкт порівняння.

Спільне вихідне значення дієслів англ. *burn, fire*, нім. (*ver*) *brennen (sich), feuern*, укр. *goriti* виступає фразеотвірними в усталених мовленнєвих формулах: нім. *Wo brennt's denn?* “1. Що за поспіх?; 2. Що трапилося?” [4, 121] (досл. “Де горить?”); *Wo brennt es?* “Що за поспіх?” [20, 150] (досл. “Де це горить?”); укр. *Чие горит, най той гасит* “чия кривда, той хай і допомагається їй” [5, 593]; *Кому там горити, то ще лише Бог знає* “відповідають острому моралізаторові, що дорікає гріхами і грозить пекельним огнем” [5, 592]; *Ци горит під тобов?* “про неспокійного чоловіка, що не може встояти на одному місці” [5, 593]; *що тобі, горить?* (традиційна словесна реакція на нетерплячу поведінку, для якої, на думку мовця, немає підстав). Ми не виявили усталених мовленнєвих формул з англійськими дієсловами.

Вихідний лексико-семантичний варіант досліджуваних дієслів виконує фразеотворчу функцію і в номінативних термінофраземах: англ. *burning point* фіз. “точка займання” [11] (досл. “точка горіння”); *burning-glass* “запалювальне скло” [11]; *Burning Bush* (біблійне) “неопалима купина” [11] (досл. “палаючий кущ”); *burn bag* “мішок для паперу, що підлягає спаленню” [11] (“мішок для спалення”); *burning crown* “корона з розпаленого до червоного заліза, надіта на вбивцю короля” [15, 157] (досл. “корона, що горить”); *burn the biscuit* “назва хлопчачої гри, де учасник, званий паленим сухарем, має здогадатись, хто доторкнувся до нього ззаду” [19, 452] (досл. “пали сухар”). Сюди ми віднесли і англ. *burntwine* “портвейн із цукром і прянощами” [19, 452] (досл. “палене вино), де, очевидно, згадка про процес горіння стосується засобу виготовлення вторинного спиртного напою на основі портвейну, пор. нім. *Glühwein* “глінтвейн” [10] (досл. “вогняне вино), *glühende Wein* “тс.” (нім. *glühen* “розжарювати; гріти; горіти” [10] (досл. “вино, що горить, палає); *burning drakes* “певні атмосферні явища” [19, 452] (“дракони, що горять”); *burning water/tide* “фосфоресценція води” [тж.] (“вода / морська течія, що горить”); нім. *Taktik der verbrannten Erde* “тактика випаленої землі” [10].

До термінофразем слід віднести й англійські вирази, які є предикативними сполуками: *to burn the water* “бити рибу остенем з човна в нічний час при світлі факела, вогнища, тощо; лучити рибу” [11] (досл. “палити воду”); *to burn the old witch* “відзначати кінець збирання врожаю за старим звичаєм сільської молоді, спалюючи стерню і печучи на вогнищі горох, а також стрибаючи через вогнище і вимажуючи одне одному обличчя печеним горохом” [19, 452] (досл. “спалювати стару відьму”); ідіоматичною видається і сполука *to burn tobacco* “курити” [тж.] (досл. “палити тютюн”), оскільки процес паління тютюну не обмежується його спаленням.

В українській мові ми не виявили в опрацьованих нами джерелах жодного прикладу номінативного фразеологізму з дієсловом *goriti* (крім нелітературного *горящі пупівки*).

Як перехідні між стилістично нейтральними номінативними утвореннями і предикативними ідіомами згадаємо англ. *burning beauty* “дуже гарна особа” [19, 453] (досл. “палаюча краса (палюча краса)”) і (*speak*) *burnt-mouthed* “говорити боязко, вагаючись, ніби обпеченим ротом” [тж.] (досл. “(говорити) обпаленим (обпеченим) ротом”).

Спільне для досліджуваних дієслів англ. *burn, fire*, нім. (*ver*) *brennen (sich), feuern* та укр. *goriti* вихідне значення виступає як фразеотвірне також у предикативних образних ідіомах *sensu stricto*: англ. *burn one's boats (bridges) (behind one)* “спалити свої кораблі, відрізати собі шлях до відступу, позбавити себе можливості повернення до попереднього” [8, 115] (досл. “спалити човни (мости) (за собою)”); *burn up the earth (the wind, the road, the rubber)* “гнати, нестися, їхати дуже швидко” [тж.] (досл. “запалити землю (вітер, дорогу, гуму)”); *money burns a hole in one's pocket* “швидко витратити гроші, особливо на непотрібні речі; “палити кишеню”; довго не триматись (про гроші)” [17, 198] (досл. “гроші пропалюють дірку у чийсь кишені”); *to burn charcoal* “не мати недільного убрання” [19, 451] (досл. “палити деревне вугілля”); нім. *sich weiß (abо rein) brennen* “виправдовуватись, вибілювати себе” [2, 118] (досл. “вибілювати чи очищати себе через обпалення”); *jmdm. brennt der Kittel* “хтось є не при розумі” [10] (досл. “комусь горить спецодяг”); *alle [die] Brücken hinter sich verbrennen (abbrechen)* “відрізати собі всі шляхи до відступу, спалити за собою мости” [10] (досл. “всі мости за собою спалити (знести)”); укр. (*аж*) *горить (кипить) у руках (під руками)* (у кого, у чийх, під чийми, переважно зі словами *робота, діло* і т. ін.) “виконується, здійснюється і т. ін. швидко й успішно” [7]; *на злодієві шапка горить* “той, хто почуває за собою якусь провину, своєю поведінкою мимоволі видає себе” [12, 110]; *і шапка не горить (на кому)* “хто-небудь не має совісті, діє безсоромно” [7]; *goriti біля серця* “дуже переживати, бути незадоволеним з приводу кого-, чого-небудь” [тж.]. Щодо передостаннього з наведених українських фразеологізмів можуть бути сумніви, оскільки його можна інтерпретувати як такий, що реалізує похідне значення *goriti* “хвилюватись, відчувати сильні емоції”, натомість соматична локалізація вогняного процесу (*біля серця*) – при тому, що йдеться про душевні, а не тілесні болісні відчуття – свідчить, на нашу думку, що тут виступає саме вихідне значення цього дієслова у звичній для термічної лексики ролі внутрішньої форми, яка виражає емотивно-афективні сенси.

Похідна семантика “бути сповненим/проймається сильними емоціями/почуттями: хвилюватись, бути злим; сильно прагнути чогось; виражати сильне почуття, захоплення чимось”,

спільна для досліджуваних дієслів на позначення високотемпературних процесів функціонує як фразеотвірна в усталеній мовленнєвій формулі укр. *Так я дуже горю за тим!* “Не дуже за тим побиваюся” [5, 593]. Можна вбачати відображення цього значення й у предикативній фраземі укр. *душа горить (палає)* “про стан сильного збудження, хвилювання” [12, 60].

Переносне значення “блищати (про очі, які виражають сильне почуття, захоплення чимось, напружену думку)”, виділене лише в переліку семантем української лексеми *горіти*, виражається у декількох фразеологічних одиницях, а саме, в укр. предикативних сполуках *очі горять (палають) (огнем)* “1. чий-небудь вигляд виражає хворобливий стан, погане самопочуття; 2. (чим і без додатка) чий-небудь вигляд виражає якісь почуття, емоції (збудження, гнів, радість і т. ін.) [7]; *аж му в очох горить* “блискотять очі, грає в них веселість або гнів” [5, 591]. У німецьку сполуку *die Augen brennen ihm danach* “у нього очі розгоряються при вигляді цього” [2, 57] (досл. “очі у нього горять до цього”) дієслово *brennen* входить, явно реалізуючи подібну семантему, хоч у переліку значень *brennen* ми її не зафіксували.

Українська переносна семантема дієслова *горіти* “бути в жару, відчувати жар (перев. від хвороби)” реалізується у таких фразеологічних одиницях як усталена мовленнєва формула укр. *Горить у мні!* “кричить чоловік, якого мучить страшна гарячка” [5, 592], також у виразі *чоловік горить* “про такого, що лежить у гарячці” [5, 593]; пор. і англійську формулу *so-and-so's ears are burning* (дослівно “у когось вуха горять”), уживану тоді, коли про когось згадують [18, 92]. Віднесенню сюди ж виразу укр. *горіти біля серця* “дуже переживати, бути незадоволеним з приводу кого-, чого-небудь” заважає те, що дієслово укр. *горіти*, за лексикографічними даними, стосовно патогенних соматичних ознак вживається для передачі відчуття високої температури, а не болю.

Спільна для англійського та німецького дієслів переносна семантема, що пов’язана з передачею власне таких неприємних, хворобливих фізичних відчуттів (жару, а також і болю) на фразеологічному рівні реалізується у порівнянні англ. *burn like fire* “палити (пекти) як вогонь” [8, 277]. Однак, на наш погляд, подібне значення пекучого соматичного відчуття можна вбачати в українській лексемі *горіти*, яка виступає у “суб’єктній” частині компаративного звороту *горить так як у перці (шкури)* [14, 367] (пор. також зворот *горить у роті* “пече у роті” [3, 226]). Проте, можливо, що це значення є фразеологічним, тобто таким, що розвивається у складі даних сполук на основі твірного “горіти, палати”. З іншого боку, виходячи з нашого мовленнєвого досвіду, ми можемо все ж констатувати, що лексема *горіти* часто використовується для передачі гострого пекучого болю. Ймовірно, сюди слід віднести і українське прислів’я *Сорока горіла, бо пили хотіла* [14, 264], якщо лексема *горіти* тут передає відчуття пекучої спраги; хоча й цей приклад виглядає суперечливим через ознаки мовної гри з різними значеннями дієслова *горіти*.

Згідно з нашими спостереженнями, властивий дієслову англ. *fire* та його німецькому відповіднику *feuern* лексико-семантичний варіант “стріляти” знаходить фразеологічне застосування (майже виключно в англійських словосполуках) у таких типах фразем: 1) в усталеній мовленнєвій формулі англ. *fire away! (fire ahead!)* “давай!, розкажуй!” [1, 335] (досл. “починай стріляти, давай стріляй”); 2) у стилістично нейтральних номінативних сполуках, що служать засобом первинної номінації, англ. *firing line* “передня лінія (траншей), звідки солдати стріляють у супротивника” [16, 322] (досл. “лінія вогню (стріляння)”); *firing party / squad* “підрозділ, який виконує прощальний салют на похоронах або розстріл” [тж.] (досл. “загін / команда, що стріляє”); цікаво, що тут ми знаходимо і предикативну терміносполуку *fire into the brown (of them)* “(мисливське) стріляти у виводок” [1, 335] (досл. “стріляти у мідяк”); 3) значення “стріляти” фігурує на рівні внутрішньої форми у стилістично відзначених ідіомах англ. *fire into the wrong flock* “попасти пальцем у небо” [тж.] (досл. “стріляти не в те стадо”); *to fire off a gun* “зробити різке зауваження; раптом виступити з промовою; висунути нищівний аргумент” [1, 335] (досл. “вистрілити з вогнепальної зброї”); *to fire one's last shot* “зробити останню спробу; вдатися до останнього засобу; використати останній засіб” [тж.] (досл. “зробити останній постріл”); нім. *jmdm. eine/ein paar feuern* “дати комусь ляпаса(ляпаси)” [10] (досл. “комусь декілька разів вистрілити”).

Нами також була виявлена ідіоматична фразема, у якій лексема *fire* реалізовує лексичне значення, що пов’язане з поданим у переліку семантем значенням “завести двигун, мотор”, пор. англ. *be firing on all cylinders* “думати про щось, або виконувати щось, використовуючи всі свої розумові можливості та енергію” [17, 597] (досл. “мчати на всіх циліндрах (на всю потужність)”).

Значення *burning* в англ. *burning beauty* “дуже гарна особа” [19, 453] (“палаюча краса (палюча краса)”) нагадує одне зі вторинних значень цього дієслова (“закарбуватись у пам’яті, справити сильне враження), однак тут ми швидше за все маємо фразеологічну метафору із живою внутрішньою формою, яка спирається на семантику “горіння” у її проекції на емоційно-афективну сферу, зокрема на царину еротичних почуттів і станів.

Отже, проаналізувавши фразеотвірний потенціал лексико-семантичних варіантів досліджуваних дієслів, ми з’ясували, що використання його семантем у процесі фразеотворення

характеризується своєю вибірковістю, тобто одні зі властивих даним лексемам семантем знаходять своє використання (ширше чи вужче) у творенні фразеологізмів, натомість інші залишаються поза таким використанням, так би мовити, “незатребуваними”.

Так, у фразеотворенні усіх трьох мов дієслова англ. *burn, fire*, нім. *(ver) brennen (sich), feuern* та укр. *gorimu* в основному використовуються лише у спільному для них вихідному семантичному варіанті “піддавати(ся) дії вогню, знищувати(ся) вогнем, виділяти тепло і світло” і таке вихідне значення зазначених дієслів виступає як фразеотвірне стосовно усіх аналізованих нами типів фразеологічних одиниць. Певну активність у фразеотворенні (майже виключно англійських словосполук) проявляє спільна для дієслів англ. *fire* та нім. *feuern* похідна семантема “стріляти”, що виражається у таких типах фразеологічних одиниць як усталені мовленнєві формули, номінативні сполуки, у ідіомах *sensu stricto*. Використання інших похідних семантем досліджуваних дієслів як фразеотвірних є досить обмеженим і представлене поодинокими випадками.

Список використаних джерел

1. Баранцев К.Т. Англо-український фразеологічний словник / К.Т. Баранцев. – 2-ге вид., випр. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2005. – 1056 с.
2. Бинович Л. Э. Немецко-русский фразеологический словарь / Л.Э. Бинович, Н.Н. Гришин. – М., Русский язык, 1975. – 656с.
3. Вирган І. О. Російсько-український словник сталих виразів / І. О. Вирган, М. М. Пилинська. – Х., Прапор, 2000. – 864 с.
4. Гаврись В.И. Немецко-украинский фразеологический словарь. / В 2-х т. Т. I. А – К. / В.И. Гаврись, О.П. Пророченко. – К: Рад. Школа 1981. – 416 с.
5. Галицько-руські народні приповідки. Т.1, вип.. 2: (Відати – Діти) / зібрав, упоряд. і пояснив І.Франко. – У Львові: Накладом Т-ва; 3 друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1901-1905. – XXV, 600 с. – (Етнографічний збірник; Т. XVI)
6. Дубенко О.Ю. Англо-американські прислів'я та приказки / О.Ю. Дубенко. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 416 с.
7. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс], версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України. – К.: Довіра, 2001-2005.
8. Кунин А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В. Кунин. – М.: Рус. яз., 1984. – 944 с.
9. Мельчук И.А. О терминах “устойчивость” и “идиоматичность” / И.А. Мельчук // Вопросы языкознания. – М., 1960. – № 4. – С. 73–80.
10. Немецко-русский электронный словарь МультиЛекс. – ЗАО МедиаЛингва, 1998.
11. Новый Большой англо-русский словарь / под общим руководством акад. Ю.Д. Апресяна и проф. Э.М. Медниковой [Електронний ресурс] // Режим доступу: [http://translate.academic.ru/?lang=english&did\[\]=eng_rus_apresyan](http://translate.academic.ru/?lang=english&did[]=eng_rus_apresyan)
12. Олійник І.С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / І.С. Олійник, М.М. Сидоренко. – К., Радянська школа, 1978. – 447с.
13. Телия В. Н. Фразеология / В. Н. Телия // Общее языкознание. Внутренняя структура языка / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1972. – С. 456 – 516.
14. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. К.: Либідь, 1993. – 768 с.
15. Brewer's Dictionary of Phrase and Fable. – Harper and Brothers Publishers: New York – 990 p.
16. Hornby A.S. with A.P.Cowie. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Moscow: Russian Language Publishers, 1982. – V. 1 (A – L) – 510 p.
17. Longman Dictionary of Contemporary English. Harlow: Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.
18. Longman Dictionary of English Idioms. Harlow: Longman, 1979 – 387 p.
19. Wright Joseph The English Dialect Dictionary / Joseph Wright. – Vol.1 (A – C). – Oxford: Henry Frowde, 1898. – 864 p.
20. WW – Wörter und Wendungen. Wörterbuch zum deutschen Sprachgebrauch. – Leipzig: VEB Bibliographisches Institut, 1972. – 818 S.

Summary. *The article focuses on the issue of participation of lexical-semantic variants of the polysemous verbs Eng. burn, fire, Germ. (ver) brennen (sich), feuern, Ukr. gorimu in the process of formation of phraseological units sharing the common key lexical component. The author establishes structural types of phraseological units which are formed with the help of semantemes of the verbs denoting high temperature processes.*

Key words: *idiom, phraseological unit formation, key lexical component, structure, semanteme, polysemy.*